

ДМИТРО ДОНЦОВ І «ЗАГРАВА» (1923–1924)¹

Часопис «Заграда» зіграв важливу роль як у історії українського націоналізму, започаткувавши виокремлення його найбільш радикального напрямку, так і в долі головного ідеолога цього напрямку – Дмитра Донцова. У статті розглянуто публіцистику Донцова на сторінках часопису, а також спроби спецслужб СРСР і Польщі використати «Заграву» у своїх цілях. Загроза депортації і тиск польської поліції та військової розвідки змусили Донцова взяти на себе зобов'язання лояльності й надалі уникати прямої участі в політиці. Від 1924 р. він зосередився на ролі публічного інтелектуала й ідеолога нового націоналізму.

Ключові слова: Дмитро Донцов, часопис «Заграда», український націоналізм, Українська партія національної роботи.

Першого квітня 1923 р. у Львові вийшло друком перше число двотижневика «Заграда», який започаткував виокремлення найбільш радикального напрямку українського націоналістичного руху. Цей часопис зіграв важливу роль і в житті провідного ідеолога цього напрямку – Дмитра Донцова, який і став начальним (головним) редактором журналу, поєднуючи цю роботу з редагуванням «Літературно-наукового вістника» («ЛНВ»). Тим не менше, історія «Заграви» й роль у ній Донцова дотепер вивчені слабо². Ціла низка питань залишається до кінця не з'ясованою, як-от стосунки з «Загравою» та її редактором генерала Юрка Тютюнника, спроби радянських і польських

¹ Стаття є зміненою та доповненою версією розділу 4 моєї монографії: О. Зайцев. *Націоналіст у добі фашизму: Львівський період Дмитра Донцова, 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії*. Київ 2019, с. 79–101.

² Серед праць, у яких розглянуто окремі аспекти історії «Заграви» та ролі в ній Донцова, найважливіші: Михайло Сосновський. *Дмитро Донцов: політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму*. Нью-Йорк 1974 [= Бібліотека українознавства, т. 33], с. 170–175; Roman Wysocki. *W kręgu nacjonalizmu integralnego: Czynny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego: Studium porównawcze*. Lublin 2014 (особливо с. 81–82, 192–194); Анастасія Рій. Часопис «Заграда» (1923–1924) – народження українського інтегрального націоналізму // *Acta studiosa historica* 6 (2015) 106–124.

спецслужб використати журнал і особисто Донцова у власних цілях, участь редактора «Заграви» у створенні та діяльності Української партії національної роботи, що сформувалася довкола часопису, і нарешті – причини закриття журналу і розриву Донцова із «загравістами». Пропонована стаття є спробою пролити світло на ці та деякі інші питання.

«Заграва» постала на тлі кризи у провідній українській партії Галичини – Українській народній трудовій партії (УНТП, також Трудова партія) – і внаслідок прагнення частини членів підпільної Української військової організації (УВО) створити нову легальну політичну партію, тісно пов'язану з підпіллям. Ці наміри збіглися з політичними амбіціями Донцова, який, порвавши з гетьманським та «уенерівським» таборами, давно вже думав про створення власної націоналістичної партії³.

Наприкінці 1922 р. в настроях львівського керівництва УНТП настав перелом на користь пошуку компромісу з Польщею. Керівники партії на чолі з Володимиром Бачинським дійшли висновку, що непримиренний політичний курс, якого трималися досі, провалився. Попри те, що більшість населення Східної Галичини на заклик уряду Західно-Української Народної Республіки в екзилі бойкотувала парламентські вибори 1922 р., польська влада оголосила їх результати свідченням стабільності державної влади в краї⁴.

Не справдилися й надії, які плекав екзильний уряд Євгена Петрушевича, що держави Антанти не дозволять Польщі анексувати Східну Галичину. Рішення Ради амбасадорів 15 березня 1923 р. про визнання прав Польщі на Східну Галичину стало шоком для українців, багато з яких усе ще вірили запевненням Петрушевича, що великі держави розв'яжуть галицьке питання на їхню користь. Відтак незгоди у Трудовій партії загострилися ще більше.

Внутрішня криза в УНТП відштовхнула від неї ту частину членів УВО, яка досі орієнтувалася на цю партію, а дехто і формально до неї належав. Ці люди, переважно молоді ветерани українських армій, вважали за потрібне створити нове політичне угруповання, яке твердо стояло б на самостійницьких позиціях, не йдучи на компроміси ні з Варшавою, ні з Москвою. Почати планували зі створення нового політичного часопису. Не виключено, хоча достеменно й не відомо, що біля витоків нового політичного проекту стояв начальний командант УВО Євген Коновалець, який, однак, сам не міг його втілити, оскільки в грудні 1922 р. виїхав в еміграцію, рятуючись від арешту. «Можливо, – припускає Сергій Квіт, – Євген Коно-

³ Про ідейно-політичну біографію Донцова до 1923 р. див.: М. Сосновський. *Дмитро Донцов*, с. 62–169.

⁴ Докладніше див.: Олександр Зайцев. *Вибори 1922 року у Західній Україні // Україна модерна*, ч. 2/3. Львів 1999, с. 194–205.

валець планував узгоджену публікацію відразу двох видань, орієнтованих на різні аудиторії: ЛНВ як загальноідеологічного інтелектуального журналу та „Заграви” – як легального більш масового політичного видання⁵.

Створенням нового часопису (з прицілом на заснування політичної партії) зайнявся член Крайової команди УВО Дмитро Паліїв. Він швидко знайшов спільну мову з Донцовим, який, як уже було згадано, і собі думав про партію з націоналістичною ідеологією.

Як згадував через багато років колишній член Начальної команди УВО сотник Володимир Бемко, проєкт видання «Заграви» Донцов обговорював на нараді окружних командантів УВО, яка відбувалася в його помешканні. Втім, співпраця публіциста з УВО зводилася лише до цього проєкту, що його, як і «ЛНВ», мала фінансувати ця організація. Ведучи переговори з керівниками УВО, Донцов давав зрозуміти, що ні Начальна, ні Крайова команди не є для нього авторитетом⁶.

Поява журналу через два тижні після рішення Ради амбасадорів була саме на часі. Серед українців Галичини панувало розчарування старими партіями, старими політиками та їхніми гаслами, і «Заграва» діставала шанс залучити розчарованих до нового політичного проєкту.

У першому числі часопису Донцов умістив програмову статтю⁷, що починалася так: «„З а г р а в а” є органом гурту людей, що не належать і не хочуть належати до жадної з і с т н у ю ч и х партій». Виділення слова «існуючих» недвозначно вказувало на те, що згаданий гурт сам прагнув стати партією, але партією нового типу. Далі, окреслюючи кредо гурту «Заграви», автор удався до квазірелігійної фразеології:

Єднає сей гурт те націоналістичне «Вірую», яке мов молотом залізо кується в нас в огні останніх десятків років. Се «Вірую» знає один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя. Ми далеко стоїмо і від тих, що з ліва й від тих, що з права. Соціалізм прийняли б ми хиба, коли б він був патріотизмом, розпеченим до червоності⁸; офіційльний патріотизм – коли б мав в собі щось з релігійного запалу соціалізма⁹.

⁵ Сергій Квіт. *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет*, 2-ге вид. Львів 2013, с. 37.

⁶ Зиновій Книш. *Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року* [= Срібна сурма: Статті, матеріали й документи до діяльності Української Військової Організації, збірник, ч. 4]. Торонто 1966, с. 81–82.

⁷ Наші цілі // *Заграва* 1 (1923) 1–4. Те саме у виданні: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник*, т. 2. [Б. м.] 1983, с. 58–60. Далі цитую за «Загравою».

⁸ Ремінісценція афоризму польського соціаліста Болеслава Лімановського.

⁹ Наші цілі, с. 1.

Донцов заявляв, що гасла «інтернаціоналізму», «права», «справедливості», «пацифізму», «гуманітаризму», «еволюції» та «демократії» є для гурту «Заграви» «мертвими звуками» і порожніми «фразами». Правда, щодо «демократії» він уточнював: «Демократія, воля більшості нації є для нас закон, лиш ми думаємо, що всі мандати, в тім числі від демосу [...] не одержується, лише береться. Вміти їх взяти – в цім і лише в цім є для нас загадка демократії»¹⁰. Таке ставлення до демократії дещо відрізнялося від позиції, яку Донцов висловив кількома місяцями раніше у статті «Bellua sine capite». Там він прямо визнав антидемократизм сильною стороною більшовизму та фашизму, якої бракувало проведові Української революції¹¹. У «Наших цілях» «фразам» про демократію протиставлено щось на кшталт «керованої» демократії, за якої активна меншість не йде за демосом, підпорядковуючись його волі, а веде його за собою, накидаючи йому власну волю, яка й має стати волею більшості нації. Можливо, це було компромісне формулювання, що його Донцов виробив у дискусіях з іншими засновниками «Заграви», не готовими відверто відцуратися ідей демократії.

На місце «фрази» автор закликав поставити «чистий національний егоїзм і безкомпромісові інтереси кляси, на яку він спирається і яка творить в нас подавляючу більшість» (тобто селянства). Насамкінець він проголошував намір створити гурт, який «в свою ціль вносив би незахитаність і ясність, що притягає маси, а в афірмацію свого ідеалу – чисто релігійний запал, без якого ще не перемагали ні один рух і ні одна ідея»¹². Так Донцов уперше сформулював думку, яку він розвине в наступних творах: щоб перемогти, український націоналізм має стати не просто однією з ідеологій, а своєрідною релігією.

У статті «Наші цілі», як і в більшості інших текстів Донцова, заперечення хибних, на його думку, ідей переважало над позитивною програмою. Все ж можна виділити три стрижневі ідеї, які він хотів покласти в основу програми гурту «Заграви»: національний егоїзм, пріоритет інтересів селянства та сакралізацію політичного ідеалу, який належало утверджувати з «релігійним запалом». Який це мав бути ідеал, Донцов з огляду на цензуру промовчував, але, безперечно, йшлося про здобуття незалежної соборної держави.

У тому ж числі часопису Донцов умістив ще дві свої статті, заповнивши власними текстами майже половину загального обсягу (в наступних числах його внесок часом сягав і трьох чвертей). У першій він обміркував завдання

¹⁰ Наші цілі, с. 2.

¹¹ Д. Донцов. Bellua sine capite // *Літературно-науковий вістник* 1 (1923) 59–60. Те саме у виданні: Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 3: *Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.)*. Дрогобич – Львів 2012, с. 77–78.

¹² Наші цілі, с. 4.

інтелігенції після рішення Ради амбасадорів про визнання східних кордонів Польщі. Вірний своїй головній політичній ідеї – боротьбі з Росією – Донцов засудив «зміну віх» частини українських галицьких політиків, які закликали тепер орієнтуватися на радянські республіки. Згадавши про розстріли повстанців і арешти українських есерів в УСРР, він риторично запитував «новоявлених москвофілів»: «Чого вони хочуть? Чи попірати у к р а ї н с ь к и х революціонерів і соціалістів в їх боротьбі за права свого народа, чи – російських і жидівських чекистів, в надії дістати від них орден Червоного Прапора, а від Українців – ім'я зрадників нації?»¹³.

Таку ж антиросійську позицію Донцов послідовно обстоював і в наступній статті, в якій протестував проти спільного фронту з лівими галицькими москвофілами з «Русского Исполнительного Комітета», «що були царистами за царату і стали большевиками за большевиків»¹⁴. У подібному войовничому дусі було витримано тексти Володимира Кузьмовича¹⁵ та Михайла Матчака¹⁶, і лише стаття голови товариства «Просвіта» Михайла Галущинського про завдання українських освітніх установ дещо вирізнялася спокійнішим і конструктивнішим тоном¹⁷.

Так група «Заграви» заявила про своє існування. Судячи з перших чисел часопису, спочатку активність виявляли лише декілька осіб: Донцов, Кузьмович, Галущинський, Матчак¹⁸ і Паліїв. Троє останніх були колишні старшини українських армій, а Матчак і Паліїв належали до Крайової команди УВО. Від самого початку із «Загравою» тісно співпрацював і генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник, що мало поважні наслідки для часопису й особисто для Донцова, але про це – трохи згодом.

У наступних числах «Заграви» Донцов звернувся до болючої теми польсько-українських стосунків. Уже в передовій статті в 2-му числі часопису Донцов ствердив, що угода між українцями та поляками в межах польської держави неможлива, а спроба її укласти не принесла б українцям ніякої користі¹⁹. На запитання, що робити, коли угода неможлива, Донцов відповідав: звернутися до ідеї, яка підкреслювала б «етнічну індивідуальність, протиставляючи її таким самим іншим індивідуальностям», зміцнювати в селянській більшості нації «почуття расової окремішності, з усіма з того

¹³ Д. Спадщина минулого // *Заграда* 1 (1923) 7.

¹⁴ О. В. Єдиний національний фронт, або «масти хлопа лоєм...» // Там само, с. 12–13.

¹⁵ В. К–ч. Під сучасну хвилю // Там само, с. 4–6.

¹⁶ М. М. Емігрантські журнали // Там само, с. 13–15; ак. З'їзд У.С.Д.П. // Там само, с. 15–16.

¹⁷ М. Галущинський. Освітні завдання // Там само, с. 8–11.

¹⁸ Матчак незабаром вийшов із групи, ставши членом УРП.

¹⁹ Д. На теми дня // *Заграда* 2 (1923) 17–19.

впливаючими консеквенціями». Які саме консеквенції з того впливали, редактор «Заграви» не уточнював, але вдумливий читач розумів, що кінцевою метою зміцнення почуття етнічної окремішності має стати здобуття окремішності державної. Цю ідею Донцов протиставляв соціалістичним і радикальним формулам, які, мовляв, краяли націю за лініями класового поділу, а натомість об'єднували споріднені класи різних націй²⁰.

Саме переконанням про неможливість польсько-української угоди керувався Донцов, оцінюючи діяльність українських політичних сил, зокрема й Українського клубу в сеймі та сенаті. Цей клуб у складі двадцяти послів до сейму і шістьох сенаторів постав унаслідок виборів 1922 р., в яких українці Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя взяли активну участь, на відміну від галичан, які ці вибори бойкотували. Спершу українські парламентарі були налаштовані на порозуміння з владою і польськими демократичними партіями й навіть голосували за довіру лівоцентристському урядові Владислава Сікорського. Проте вже за кілька місяців клуб дійшов висновку, що практика уряду в національній політиці різко відрізняється від його обіцянок. І справді, за оцінкою польської дослідниці Мірослави Папежинської-Турек, «уряд Сікорського не вийшов поза спроби аналізу ситуації й опрацювання програми, що враховувала потреби українського та білоруського населення. На практиці, однак, він надалі вдавався до арештів, застосовував обмеження в галузі шкільництва, діяльності культурно-освітніх товариств і православної церкви»²¹. Ліві польські партії, хоч і засуджували у своїх виступах у сеймі національні та соціальні утиски, однак у найбільшій для українців земельній справі не підтримали Український клуб, проголосувавши за 50-мільярдний кредит для військових колоністів (осадників) на «східних кресах»²². Тому вже у квітні 1923 р. більшість клубу, розчарована і урядом, і польською лівицею, вирішила перейти в опозицію. Водночас деякі українські парламентарі під проводом нового голови клубу Самійла Підгірського налагодили контакти із групою «Заграви».

Донцов схвально сприйняв зміну тактики Українського клубу. Він критикував українських послів і сенаторів за їхню доти примирливу щодо Польщі політику, а найбільше – за «віру в можливість „реальної праці” та „реальних здобутків” на основі існуючого status quo». Донцов привітав перехід клубу в опозицію і висловив надію, що тісний контакт галичан (тобто

²⁰ Д. За новим гаслом // *Заграва* 3 (1923) 33–36.

²¹ Mirosława Papierzyńska-Turek. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w latach 1922–1927 // *Z pola walki* 1 (1975) 36.

²² *Sprawozdania stenograficzne Sejmu RP. Okres I. 31 posiedzenie z dnia 24 III 1923 r.* Warszawa 1923, łam 39.

групи «Заграви») та вчорашніх наддніпрянців, які опинилися в межах Польської держави, зліквідує «дитячу хворобу москво- і польонофільства»²³.

Окрему іронічну статтю під назвою «Легенда св. Йосифа» Донцов присвятив маршалові Юзефу Пілсудському. Назвавши його «одиноким маркантною індивідуальністю, яку видала нова Польща», він визнав природним, що Пілсудський став предметом культу для своїх. «Але зовсім неприродно, що в нього і в табор, що стоїть за ним, вірять і Українці». Тим, хто вірив у легенду про Пілсудського як приятеля українців, публіцист радив ознайомитися з лекцією маршала про «Оборону Львова», прочитану у Львові 8 серпня 1923 р., в якій він приписував собі вирішальну роль у врятуванні цього міста від «русинів». Донцов показував, що позиція Пілсудського, попри його давню репутацію федераліста, українофіла і визволителя «братніх народів», збіглася з поглядами «вшехполяків»²⁴ та їхнім баченням політики на «кресах». Насамкінець автор висловив сподівання, що «легенда св. Йосифа стане для нас бабусиною байкою, в яку вірять лиш діти»²⁵.

В іншій статті, реагуючи на засторогу «Kuriera Warszawskiego», що перетворення парламенту в «дім політичної розпусти» може скінчитися приходом Леніна або польського Муссоліні, він заявляв: «Нічого не сподіємося ні від російського Леніна з його абсолютно нам непридатним „радянським принципом”, ні від польського Муссоліні з його пілсудськівською фразеологією і вітосівською»²⁶ практикою. Дамо собі раду і без одного, і без другого»²⁷.

Як бачимо, у своїх статтях у «Заграві» Донцов дуже далеко відійшов від позиції, висловленої двома роками раніше в книжці «Підстави нашої політики», де він виступав за союз із Польщею навіть ціною зречення західноукраїнських земель²⁸. Утім, жодної непослідовності тут не було. Польща цікавила його як союзник лише доти, доки готова була разом з Україною боротися проти Росії. А що Варшава не виявляла тепер жодного бажання воювати з Москвою, то із союзника вона перетворювалася на ворога, який скористався скрутним становищем України й захопив частину її території. Відтак будь-які угоди з Польщею ставали недоцільними і шкідливими.

²³ р. о. Зміна тактики українського клубу (Допись з Варшави) // *Заграда* 3 (1923) 43–44 (р. о. – один із криптонімів Донцова: [Дмит]р[о Донц]о[в]).

²⁴ «Вшехполяки» – інша назва польських націонал-демократів (ендеків), від назви журналу «Przegląd Wszehpolski», що виходив у 1895–1905 рр.

²⁵ О. В. Легенда св. Йосифа // *Заграда* 10 (1923) 158–159.

²⁶ Вінцентій Вітос (1874–1945) – прем'єр-міністр Польщі в 1920–1921, 1923 і 1926 рр. Українці звинувачували його в антиукраїнській політиці.

²⁷ В. О. Соймовий карнавал // *Заграда* 18 (1923) 296.

²⁸ Д. Донцов. *Підстави нашої політики*. Відень 1921, с. 96–100.

Деякі особливо гострі статті Донцова конфіскувала цензура, але завдяки співпраці з Підгірським цензурні обмеження вдавалося обходити. Члени Українського клубу вносили інтерпеляції (запити) до міністрів внутрішніх справ та судівництва з приводу конфіскації тієї чи тієї статті, при цьому сконфісковану статтю повністю наводили в тексті інтерпеляції. А позаяк промови і запити парламентарів не підлягали цензурі, Донцов у наступних числах таки вмщував сконфісковані раніше статті, але вже у складі посольських інтерпеляцій²⁹.

З літа 1923 р. самого Донцова і групу публіцистів, яка гуртувалася довкола часопису «Заграва», у лівій українській пресі почали називати «фашистами». Першою це окреслення вжила щодо «Заграви» газета «Земля і воля» – орган Української соціал-демократичної партії, а фактично й підпільної Комуністичної партії Східної Галичини (в 1923 р. перейменованої на Комуністичну партію Західної України – КПЗУ). Не підписаний автор повідомляв, що фашисти з'явилися «й у нас, на східно-галицькому українському ґрунті» в особі Донцова і групи «Заграви»:

Сам Донцов подібно, як і його далекий «друг» Беніто – це також колишній «великий марксист-ортодокс», хоч в часі великої війни бачимо його й комівожером австрійського імперіялізму, відтак хлібороб-гетьманець, тепер пробує «щастя» на фашизмі. Його братія – це всякі б[увші] сотники, полковники й другі старшини української армії, а теперішні «журналісти» з «Заграви» і «Червоної калини», власники видавництв, фабрик, автомобілів, професори і т. д. – що за всяку ціну пруться, щоби й надалі бути «сіллю» української землі, «героями» української нації, «корманичами» й панами мас. [...] І вони тепер фашизмом, цею повоєнною недугою, дегенерацією й здичавінням хочуть «спасати» «вітчину», хочуть всіми засобами відбудувувати розлітаючийся в руїни капіталістичний лад.

Автор висловлював переконання, що «„герой” Донцов та його „войовнич” кумпанія поломлять собі на українських працюючих масах зуби, так як недавно ще „генерал” Тютюник з „отаманом” Петлюрою»³⁰.

Слідом за «Землею і волею» атакував Донцова і «Заграву» лівий журнал «Нова культура». Автор (теж не підписаний)³¹, оптимістично діагностувавши

²⁹ Див., напр.: Інтерпеляція послів українського клубу з дня 24. липня 1923. до п. міністра Справ Внутрішніх в справі переслідування української преси // *Заграва* 10 (1923) 152–153; 11, с. 164–168 (зі статтею Д. Д[онцова] «Дві тактики»); Інтерпеляція послів українського клубу до панів міністрів Внутрішніх Справ і судівництва в справі переслідування української преси // *Заграва* 16 (1923) 257–261 (зі статтею Д. Д[онцова] «Червона смерть»).

³⁰ Фашизм // *Земля і Воля*, 10 червня 1923, с. 3.

³¹ Збіжність головних тез цього автора з ідеями, висловленими згодом у статтях лідера КПЗУ Осипа Крілика (Василькова), дає підстави припускати, що автором обох текстів

«смерть» українського націоналізму, насамкінець розглянув «рецепту для гальванізування націоналістичного трупа», яку «пропагував» редактор «Заграви». Донцова тут названо «галицьким нео-фашистом» і учнем Муссоліні³². На думку автора, Донцов, закликаючи «стати на ґрунті клясово селянської ексклюзивности», робив ту саму помилку, що й інші націоналісти – не добачав чимраз гострішої класової боротьби, яку провадить сільська біднота проти дідичів та сільських багатіїв. У підсумку програма Донцова мусила захопити доморослих фашистів шукати опору тільки в куркульській частині села. Інша частина програми «Заграви» – «підчеркування етнічної індивідуальности, протиставляючи її таким самим іншим індивідуальностям», – на думку лівого критика, суперечила тенденціям розвитку суспільства до тіснішого об'єднання і співжиття в міжнародному масштабі. Тому не дивно, що шляхів здійснення своєї реакційної мети «загравісти» шукали в «апотезуванню минулого», в «піддержуванню кличів національної традиції» тощо. «Отже не аналіза й зрозуміння сучасного для вияснення тенденцій будучого, а неговання й заперечення будучого шляхом пановання минувшини над сучасним; це, впрочім, звичайне історичне явище в ідеології доживаючих свій вік і конаючих суспільних верств», – підсумував автор свій діагноз ідеології Донцова³³.

Тезу про «смерть націоналізму» підхопив автор статті «Фашистівська гниль», який своєю трупно-цвинтарною образністю перевершив усіх лівих критиків «Заграви»: «Серед темної ночі банкрутства міщанської ідеології молодь не повинна піти за блудними болотними вогниками, що займаються на вонючих цвинтарищах гнилі старого світу, та які всякі темні духи називають загравою майбутніх великих вогнів»³⁴.

Відповідаючи на звинувачення у фашизмі, «Заграва» вмістила передову статтю під назвою «Чи ми фашисти?». «Не уважаємо фашизму за щось злого. Навпаки!» – заявляв її анонімний автор (імовірно, Донцов). Щоправда, механічне перенесення фашизму на український ґрунт він уважав неможливим: «В одній із своїх промов сказав провідник італійського фашизму: „Фашизм це справа суто італійська. Всяке наслідування в чужій країні є через те неможливе і булоб лише малпованням. Фашистівський світовий союз – це нісенітниця”³⁵. Підписуємось обома руками під цим освідченням.

е та сама особа. Пор., напр.: Васильків. Національне визволення і українське дрібноміщанство // *Наша правда* 1 (1924) 5–11.

³² Смерть націоналізму // *Нова Культура* 2/3 (1923) 6.

³³ Там само, с. 6–7.

³⁴ К. В. Фашистівська гниль // *Земля і воля*, 9 вересня 1923, с. 4.

³⁵ Слід, однак, зауважити, що згодом Муссоліні змінив свій погляд і заговорив про універсальність фашизму. Були навіть спроби створити «Фашистський інтернаціонал». Див.:

І тому власне, що ми стоїмо, подібно як і фашизм, не на інтернаціональній, а на національній платформі, – ми не можемо бути фашистами». Однак на наступних сторінках, викладаючи основні засади групи (пріоритет національного визволення перед соціальним, ворожість до інтернаціоналізму, націоналізм як практика щоденного життя), автор статті рефреном повторював: «Коли це є програмом фашизму, про мене, – ми є фашистами!»³⁶.

Відтоді ярлик «фашиста» міцно закріпився за Донцовим, який, як бачимо, не дуже й заперечував. «Фашизм» разом із «антидержавною діяльністю» невдовзі стали головними звинуваченнями, які ледь не призвели до видворення Донцова з Польщі. До них несподівано додалася ще й проблема генерала Тютюнника.

Як уже було згадано, Тютюнник від самого початку співпрацював із «Загравою». 19 квітня 1923 р. він писав своєму соратникові полковнику Михайлові Палію-Сидорянському: «Що до ідеології і тактики, то я спинився на „Заграві” (виходить зараз у Львові під редакцією Донцова), в котрій я особисто беру найживішу участь. Треба зробити щоби „Заграву” читали по всій Україні»³⁷. Генерал хотів зробити «Заграву» неофіційним органом свого Партизансько-повстанського штабу і Вищої військової ради (ВВР) – керівництва повстанської організації, яка нібито діяла на Наддніпрянщині і яку він збирався очолити. Як з'ясувалося згодом, організація була фіктивною – її створило Державне політичне управління (ДПУ) УСРР, щоб виманити Тютюнника на радянську територію³⁸.

Зв'язковим між Тютюнником і «Загравою» був полковник Йосип Добротворський³⁹, який запевняв генерала: «„Заграда” рішуче стане нашим органом. Я вже в цьому напрямку говорив і з Донцовим. Готово. Треба тільки в детал[ях] перевести»⁴⁰. 23 травня він з іще більшою впевненістю писав Тютюнникові: «„З[аграда]” робить фурор і скоро переверне уми. Орієнтація

Michael Arthur Leeden. *Universal fascism: The Theory and Practice of the Fascist International, 1928–1936*. New York 1972.

³⁶ Чи ми фашисти? // *Заграда* 7 (1923) 97–102.

³⁷ *Юрій Тютюнник: від “Двійки” до ГПУ. Документи і матеріали* / упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. Київ 2011, с. 106.

³⁸ Олег Шатайло. *Генерал Юрко Тютюнник*. Львів 2000, с. 101–102.

³⁹ Дехто з дослідників вважає, що Добротворський уже тоді працював на радянську розвідку (В. Верига. *Листопадовий рейд*. Київ 1995, с. 32, 152; О. Шатайло. *Генерал Юрко Тютюнник*, с. 65; Владислав Верстюк. Вступ. Драма Юрія Тютюнника в світлі нововиявлених документів // *Юрій Тютюнник: від “Двійки” до ГПУ*, с. 12–14). Утім, документи збірника «Юрій Тютюнник: від “Двійки” до ГПУ» дозволяють достеменно це ствердити лише від серпня 1923 року, коли Добротворський підтримав перехід Тютюнника на бік більшовиків і погодився на дальшу співпрацю.

⁴⁰ *Юрій Тютюнник: від “Двійки” до ГПУ*, с. 170.

мусить скоро цілковито стати на Вас, помимо що де кому із тутешніх Наполеонів це цілковито не подобається»⁴¹.

У листі підполковникові Юрію Пирогову від 16 травня Тютюнник уже називав «Заграву» «нашим журналом» і доволі самовпевнено додавав: «Все здорове і молоде схиляється і йде за мною»⁴². Як відомо, ця самовпевненість і віра у власне покликання дорого коштували генералові, який невдовзі потрапив у пастку ДПУ.

Тютюнник і Донцов справді глибоко поважали одне одного. Генералові імпонувала бойовнича ідеологія редактора «Заграви», а той, схоже, побачив у легендарному отамані нове втілення своєї мрії про «українського Наполеона».

Втім, першу статтю Тютюнника (він дописував до «Заграви», як і до «ЛНВ», під псевдонімом Г. Юртик) повністю сконфіскувала цензура, залишивши тільки назву – «Під знаком поготівля» – і підпис⁴³. Зате наступна стаття вийшла без жодних купюр. Вона цікава не лише своїм прямим змістом, а й тим, що пояснює мотиви фатального кроку, який незабаром зробив генерал. Висміявши мрії еміграційних «центрів» про утворення «єдиного революційно-демократичного національного фронту» при одночасному ви-ріканні будь-якої революційної акції в Україні, автор ствердив:

...Там, де провадиться боротьба і лише та, є фронт. Той фронт вже існує. Він єдиний і революційний і національний.

[...] Претендувати на провідну роль в національній боротьбі можуть лише елементи, що в тій же боротьбі безпосередньо стикаються з ворогом, що провадять боротьбу, а не бояться її, виправдовуючись, що се нам «нічого дати не може». [...]

Боягузи ніяк не вможуться на чолі революційного руху. Вождями відважних будуть відважні, що прагнуть відповідальности, тільки вони зможуть повести націю на подвиги. [...]

Само життя без жалю викидає на смітник історії ідеологів «братнього співжиття». В кому ще є жива душа, той поривається на допомогу вже існуючому національному фронтові, а не дезертирує під прапор мітичних фронтів і не грається в «центри», що складаються з людей, котрі, не маючи почуття національної гідности, шукають рятунку там, де раз-у-раз кува-лися і зараз куються кайдани для України⁴⁴.

⁴¹ Там само, с. 185.

⁴² Там само, с. 116.

⁴³ *Заграда* 3 (1923) 40.

⁴⁴ Г. Юртик. Єдиний фронт // *Заграда* 5 (1923) 77–78.

Це не були порожні слова. Статтю було опубліковано 1 червня, а вже 16 червня Тютюнник переплив Дністер, щоб стати на чолі «національного фронту». Замість цього він одразу опинився в руках чекістів⁴⁵.

Уже «виведений» на територію УСРР і затриманий, генерал надсилав Донцову листи з намаганнями залучити його і «Заграву» на свій бік⁴⁶. Тютюнникове листування контролювало ДПУ, тож фактично це були спроби потай використати Донцова і його журнал для дискредитації петлюрівського табору. Почасти це вдалося.

Першого вересня «Заграва» вмістила статтю «Емігрантський з'їзд», підписану «Емігрант». Насправді за цим псевдонімом ховався Добротворський⁴⁷, який діяв за завданнями Тютюнника, а отже, і ДПУ. Автор заявляв, що метою з'їзду емігрантів з Великої України, який щойно відбувся в Тарнові, було «захоплення організаційного проводу еміграцією збанкрутованими діячами т. зв. тарнівського „центру”» (тобто Державного центру УНР в екзилі), звинувачував організаторів з'їзду в маніпуляціях, закликав не платити податку на потреби Українського центрального комітету і погрожував, що «пани з „У.Ц.К.» колись відповідатимуть за свої дії перед нацією⁴⁸.

Обурений генерал-хорунжий Володимир Сальський, один з організаторів тарнівського з'їзду, надіслав до «Заграви» спростування, але Донцов відмовився його публікувати, повністю підтримавши Добротворського⁴⁹. До середини жовтня в кожному номері «Заграви» з'являлися «листи з таборів» чи витяги «з нашої преси», автори яких описували «розпуку і кошмар» у таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі, заохочували українських вояків повертатися в радянську Україну і різко нападали на УЦК⁵⁰.

Від Добротворського Донцов «знав» лише те, що Тютюнник законспірований десь у радянській Україні як голова ВВР. Ця дезінформація викликала в публіциста жвавий інтерес. У листі до Тютюнника 6 вересня Добротворський повідомляв, що Донцов хоче разом із ним таємно проїхатися по УСРР, щоб побачитися з генералом і особисто ознайомитися з тамтешнім життям⁵¹. Тютюнник у відповідь запропонував Добротворському перевезти на радянський бік для переговорів із більшовиками когось із керівників УВО,

⁴⁵ В. Верстюк. Вступ. Драма Юрія Тютюнника в світлі нововиявлених документів, с. 13.

⁴⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 221, 297.

⁴⁷ Це впливає з листа Добротворського Тютюнникові від 7 вересня (там само, с. 302).

⁴⁸ Емігрант. Емігрантський з'їзд // *Заграва* 11 (1923) 171–173.

⁴⁹ Biblioteka Narodowa (Warszawa), Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki, Archiwum Dmित्रа Doncowa (далі – BN, NTSz, ADD), teka XII (mikrofilm 83986), k. 26–27.

⁵⁰ Лист з таборів в Польщі // *Заграва* 12 (1923) 188–189; 3 нашої преси // *Заграва* 13 (1923) 212; Лист з таборів в Польщі // *Заграва* 14 (1923) 225–227.

⁵¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 297, 301.

а Донцову, мовляв, краще почекати їхнього повернення. «Коли ж Ваші інформації будуть замалі для його цікавості, тоді влаштую йому подорож і матеріально забезпечу її», – обіцяв генерал⁵². Це наводить на думку, що ДПУ не виключало можливості заманити Донцова в УСРР, як раніше Тютюнника, але спершу хотіло використати його на місці.

Незабаром у ДПУ вирішили, що ВВР вичерпала себе, й оприлюднили заяву Тютюнника про нібито добровільний перехід на бік радянської влади. Прочитавши у «Вістях ВУЦВК» за 27 жовтня статтю Василя Блакитного (Елланського) «„Каносса” отамана Тютюнника», Донцов зрозумів, що його ошукали і використали. Тим часом інші «загравісти» сприйняли з надією звістку про перехід Тютюнника на радянський бік, що спричинило внутрішню боротьбу в групі. Донцов згодом згадував: «Вони жадали, аби я (по пам'ятній афері Тютюнника) перемінив ідеологію журналу на „зміновіхівську”, в чім я відмовив»⁵³.

Свою відмову він закріпив статтею «З приводу одної сенсації», в якій, висловивши сумнів (як тепер знаємо, слушний), що Тютюнник діяв без примусу, рішуче засудив поширення «зміновіхівства» серед українських політиків, заохочених прикладом генерала. Насамкінець він із прихованою іронією процитував, не розкриваючи псевдоніма, Тютюнникові слова: «Як недавно писав в нашій „Заграві” п. Юртик: „саме життя без жалю викидає на смітник історії ідеологів „братнього співжиття”, та що помилкою є шукати ратунку там, де раз-у-раз кувалися і ще куються кайдани для України»⁵⁴.

У тому ж числі «Заграви» було вміщено статтю, яка, всупереч попереднім «листам з таборів», зображувала діяльність радянських репатріаційних комісій у таборах інтернованих як ошуканство ворога⁵⁵. Цим Донцов давав зрозуміти, що більше не дасть використовувати свій журнал більшовицькій агентурі. Та не встиг Донцов позбутися «опіки» ДПУ, як потрапив під приціл польських органів безпеки.

Ще у травні Донцов відчував, що над ним збираються хмари. У розмові з Добротворським він висловив побоювання щодо своєї безпеки й попросив полковника, аби той звернувся до свого шефа – Тютюнника – з проханням, щоб у разі загрози можна було виїхати до генерала (який тоді перебував у Чернівцях) і, можливо, перенести туди видання «Заграви»⁵⁶. Тютюнник

⁵² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 226.

⁵³ Д. Донцов. Дон Кіхотам монархізму // Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 10: *Твори різних періодів*. Дрогобич – Львів 2016, с. 144.

⁵⁴ З приводу одної сенсації // *Заграда* 17 (1923) 275–278.

⁵⁵ Гнат Панченко. З життя таборів // Там само, с. 281–282.

⁵⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 184–185.

обіцяв при потребі переправити «доктора» через румунський кордон на Буковину, де той був би в цілковитій безпеці⁵⁷. Однак незабаром сам генерал вирушив за Дністер і вже не повернувся, а згодом Донцов довідався про його «Каноссу».

Починаючи від 6-го числа (15 червня), Донцов прибрав із титульної сторінки «Заграви» напис «Нач. Редактор Д-р Дмитро Донцов», залишивши тільки слова «Редагує колегія». Однак для поліції не було секретом, хто насправді редагує часопис.

Восени Донцов вирішив позбутися непевного статусу іноземця і почав клопотатися про отримання польського громадянства, доставши від Дирекції поліції у Львові свідоцтва про моральність і десятилітнє перебування у Львові⁵⁸. Але замість громадянства він отримав постанову про видворення за межі Польщі.

Приводом до цього стала діяльність Донцова як ідеолога «загравістів». У вересні 1923 р. інформаційна служба МВС Польщі розіслала воеводським управлінням південно-східних воеводств листа під назвою «„Загравісти” – партія українських фашистів», у якому йшлося зокрема і про редактора «Заграви»: «Репутація, якої зажив Донцов, що його всі вважали „великим симпатиком” Польщі, спершу відвернула увагу від „Заграви”, проте кожен новий номер часопису кидав гасла настільки невідповідні „симпатії” до Польщі, що змусив ближче зацікавитися цим рухом». Особливо тривожили МВС зв'язки «загравістів» із Тютюнником, який нібито «ввійшов у контакт з „червоними галичанами” [тобто з колишніми вояками і старшинами Червоної української галицької армії, що залишилися в УСРР. – О. З.] і серед них організує кадри українських фашистів». Виклавши вірогідну інформацію та чутки про склад і діяльність угруповання, автор документа доходив висновку: «Обережна, але рішуча ліквідація витворюваного руського фашизму – справа необхідна, особливо в сучасний момент, поки він ще не спромігся опанувати в цілості цю частину краю і не переніс своєї діяльності на Волинь, Підляшшя та Полісся»⁵⁹.

Ліквідацію «руського фашизму» вирішили розпочати з Донцова. 28 листопада 1923 р. львівський воевода Станіслав Зімний, пересилаючи директорові поліції у Львові згаданого листа з МВС, указував, що «з метою унеможливлення дальшої діяльності у цьому напрямку належить якнайскоріше зорганізувати виселення (видалення) Донцова за межі Польської

⁵⁷ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ, с. 119.

⁵⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 14 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 10–10 зв.; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Dopływ), sygn. 1074, k. 18–18 odw.

Республіки»⁶⁰. 14 грудня редактора «Заграви» викликали в дирекцію поліції і вручили йому постанову про видалення за межі Польщі «як шкідливого для безпеки і порядку та публічного ладу»⁶¹. Фактичних мотивів видворення у постанові не навели, а на запитання Донцова відповіли, що він, мовляв, сам мусить це знати. Втім, про справжні мотиви здогадатися було неважко, і на них указувала газета «Діло»: «Як довго д-р Донцов являвся тільки теоретиком безкомпромісовости супроти Москви, польська преса славословила його за публіцистичний талант і за політичний розум. Та д-р Донцов перевів ревізію своїх позицій супроти Польщі. І сьогоднішнім власт'ю імущим мабуть не по нутру публіцистична діяльність Донцова в ролі начального редактора „ЛНВістника” і „Заграви”»⁶².

Шокований Донцов через адвоката Лева Ганкевича негайно подав рекурс (апеляційну скаргу), в якому наголошував не лише суто правові моменти (брак конкретних звинувачень), а й те, що редагована ним «Заграда» – це часопис «національно українського напрямку, різко негативного до Світської Росії і до тих груп української еміграції, які в останньому часі стреміли до порозуміння з Світами»⁶³. Дальші події показали, що Донцов не схибив, педалюючи антирадянську тему.

Як повідомляли таємні інформатори польської військової розвідки, Донцов був «заскочений і в найвищій мірі прибитий» цією звісткою. Він не мав достатніх коштів, щоби виїхати за кордон, а найбільше боявся примусової репатріації в СРСР, бо був певен, що більшовики негайно його розстріляють, а щонайменше змусять, під загрозою револьвера, опублікувати вірно-підданчу заяву й надалі під їхнім диктатом вести радянську пропаганду⁶⁴. Перед очима в Донцова стояв недавній приклад Тютюнника, шлях якого він аж ніяк не хотів повторити.

Донцов гарячково шукав вихід. Він звернувся до колишнього голови уряду ЗУНР Костя Левицького, який тоді мешкав у Чехословаччині, з проханням посприяти в отриманні чехословацької візи й місця професора університету в Празі, але той відповів, що це неможливо⁶⁵. І довелося б Донцову обирати місце примусового перетину кордону Польщі, якби в його

⁶⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 11.

⁶¹ Там само, арк. 8 зв.

⁶² Польська влада викидає д-ра Донцова!!! // *Діло*, 19 грудня 1923, с. 4.

⁶³ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 15.

⁶⁴ Там само, арк. 16.

⁶⁵ Галина Сварник. *Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор*. Варшава – Львів – Нью-Йорк 2005, с. 111.

долю не втрутилися польські військовики, а зокрема керівники військової розвідки і контррозвідки – Відділу II Генерального штабу (т. зв. «Двуйки»).

Як показав Роман Висоцький, саме завдяки порозумінню польської розвідки та МВС у справі Донцова було скасовано рішення про його видворення⁶⁶. Дослідження Висоцького підштовхнуло журналіста Мирослава Чеха (історика за освітою) до далекосяжних висновків про те, що Донцов співпрацював із польською розвідкою і що навіть свою найважливішу працю – «Націоналізм» – написав на замовлення польських спецслужб. Ба більше, журналіст побачив у цьому «спеціальну операцію польської розвідки з творення української нації згідно з польським баченням»⁶⁷.

Чи є достатні підстави для таких висновків? Услід за Романом Висоцьким, розглянемо уважніше документи т. зв. «Слідчої справи на українського націоналіста Дм. Донцова».

З них випливає, що ініціатива перегляду рішення про депортацію Донцова належала бригадному генералу Мечиславу Лінде, заступникові командувача округу корпусу VI, штаб якого розміщувався у Львові. 28 грудня, через два тижні після того, як Донцов отримав постанову про видворення, генерал надіслав до Відділу II Генерального штабу з копією львівському воеводі службову записку, в якій називав редактора «Заграви» «головним ідейним провідником фашистського руху, що гуртується довкола того ж часопису». Водночас Лінде вказував на боротьбу Донцова з радянофільською орієнтацією, долучаючи копію статті «З приводу одної сенсації» про «Каноссу» Юрія Тютюнника. Генерал не виключав, що спроба польської влади порозумітися з публіцистом спонукала б його змінити напрямок своєї діяльності чи навіть її припинити. Насамкінець у записці наведено такий цікавий аргумент: «Як один із козирів на виправдання Донцова наближені до нього кола, які перебувають у конфід[енційному] контакт[і] з В[ідділом] II мого Штабу, подають, що ціле дотеперішнє розбиття т. зв. єдиного фронту в руському таборі є справою рук Донцова, який, крім „великих гасел” нічого конкретного не створивши, все дотеперішнє порозкладав»⁶⁸.

Сьомого січня 1924 р. директор поліції Львова запропонував відхилити рекурс Донцова⁶⁹. Однак уже 22 січня офіцер військової розвідки майор

⁶⁶ Roman Wysocki. Źródło twórczej inspiracji czy wróg? Obraz Polski i stosunków polsko-ukraińskich w ujęciu Dmytra Doncowa // *Primum vivere deinde philosophari: O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej na przestrzeni wieków* / ред. Marek Białokur, Andrzej Szczepaniak. Opole – Toruń 2009, с. 212; його ж. *W kręgu nacjonalizmu integralnego*, с. 194.

⁶⁷ Мирослав Чех. Щоб пам'ятати разом // *Zbruc* (zbruc.eu/node/8654). Оригінал польською мовою надруковано у виданні «Gazeta Wyborcza» від 8–9 червня 2013 р.

⁶⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 16.

⁶⁹ Там само, арк. 7.

Гофман переслав у Львівське воєводське управління отриману ним шифровану депешу такого змісту:

Внаслідок порозуміння Генерального штабу з М[іністерством] Внутр[ішніх] С[прав] видалення Донцова було затримано. Про це М[іністерство] Внутр[ішніх] С[прав] повідомило тамтешнє Воєводське управління. Видалення було затримано під умовою, що він змінить свою дотеперішню літературну діяльність, ворожу Польській державі. Пропоную п. Майору порозумітися з воєводством у контактї з Донцовим і вказати йому на умову лояльності, яка повинна його надалі зобов'язувати. Належить використати нагоду для залучення Донцова до дальшої роботи. У разі незгоди Донцова він буде інтернований (переселений) у західні воєводства. Про результати перемовин із Донцовим прошу негайно доповісти⁷⁰.

До якої «дальшої роботи» планували залучити Донцова, стає зрозумілим із документа, який через рік, 17 лютого 1925 р., Львівське воєводське управління надіслало директорові поліції у Львові:

З огляду на посилення орієнтації руського суспільства на радянську Україну і на необхідність створення противаги можливому виникненню єдиного фронту руського населення – вирішив Пан Воєвода затримати виконання постанови про видалення д-ра Донцова за межі Польщі, тим паче, що подавач рекурсу зобов'язався підтримувати і репрезентувати антирадянський напрям.

Протягом своєї літературної діяльності в 1924 р. Др. Донцов не порушив прийнятого зобов'язання [...] ⁷¹.

У слідчій справі немає звіту про перемовини з Донцовим, однак із наведеного документа випливає, що «профілактична» бесіда з ним таки відбулася і він узяв на себе певні зобов'язання.

Отже, замість видворяти Донцова, керівники польських МВС і Генерального штабу визнали за краще використати його у власних інтересах – для протидії посиленню радянського впливу і можливому відновленню єдиного фронту українських політичних сил, який розпався навесні 1923 р. А що Донцов і сам розглядав боротьбу з російсько-радянськими впливами як одне зі своїх головних завдань, то тим легше було йому взяти на себе відповідне зобов'язання. Обіцянки протидіяти об'єднанню українських сил від нього, ймовірно, не вимагали, знаючи, що редактор «Заграви» і так це робитиме в силу своїх радикальних поглядів і войовничого темпераменту. Тому воєводське управління і дирекція поліції не заперечували проти того, щоб Донцов і далі редагував «Заграву».

⁷⁰ Там само, арк. 6.

⁷¹ Там само, арк. 3.

Розглянуті документи не дають підстав для висновку, що Донцов співпрацював із польськими спецслужбами в рамках якоїсь «спецоперації» чи виконував їхні завдання. Радше стався ситуативний збіг інтересів: і польська влада, і Донцов убачали найбільшу небезпеку в поширенні серед українців радянофільства і, хоча з різних міркувань, не бажали утворення єдиного фронту західноукраїнських політичних сил. Зміст і спрямованість публіцистики Донцова не змінилися, він лише ретельно уникав відтоді всього, що могло викликати підозру у зв'язках із націоналістичними організаціями антипольського спрямування, й утримувався від публікацій, одверто ворожих до Польщі.

Загроза депортації Донцова позначилася на його участі в діяльності групи «Заграви». Він офіційно перестав уважатися редактором часопису, хоча фактично далі його редагував, не підписував статей власним прізвиськом чи ініціалами Д. Д., а лише псевдонімами і криптонімами (Devius, P. O. тощо). Автор Рапорту про національність за січень і лютий 1924 р. (аналітичного матеріалу військової розвідки) із задоволенням зазначав: «Група „Заграви” після самоусунення Донцова впала у летаргію. Сама „Заграда” втратила своє колишнє вістря і свою атракційну силу; забавляється полемікою з „Ділом”»⁷².

Щодо «летаргії» автор рапорту перебільшував. У квітні 1924 р. на базі групи «Заграви» утворилася Українська партія національної роботи (УПНР, для втаємничених – Партія національної революції). В історіографії побутує твердження, що Донцов належав до керівництва партії⁷³, однак сам він це заперечував⁷⁴. Насправді редактор «Заграви» брав участь у роботі над створенням партії й збирався стати її ідеологом, однак після пригоди з депортацією і розмов з офіцерами поліції та «Двуйки» він визнав за краще не вступати в партію, тим паче, що загроза видворення й далі висіла над ним дамокловим мечем.

Відмова Донцова вступити в УПНР викликала охолодження стосунків між ним і фактичним її лідером – Паліївим (офіційним головою партії був Підгірський). Крім того, співредактори «Заграви» розійшлися в питаннях політичної тактики. Донцов і далі обстоював жорсткий антиросійський і антирадянський курс, тоді як Паліїв деякий час поділяв прорадянську орієнтацію тодішнього керівництва УВО і навіть разом із Ярославом Индишевським

⁷² ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 20.

⁷³ З. Книш. *Власним руслом*, с. 79–82; Петро Мірчук. *Нарис історії ОУН, 1920–1939 роки*, 3-тє вид. Київ 2007, с. 45.

⁷⁴ М. Сосновський. *Дмитро Донцов*, с. 171.

(від квітня 1924 р. – крайовий командант УВО) їздив до Харкова і Москви на переговори про співпрацю з більшовиками⁷⁵.

На охолодження стосунків між Донцовим і Паліївим впливали й фінансові справи. 22 червня 1924 року, виїхавши на відпочинок у Закопане, Донцов писав дружині: «По повороті я хочу остаточно вяснити справу з Палієвим. В такім становищі, як тепер, я бути не хочу. Він пхає всі гроші в друкарню, а для мене – треба зубами видирати. [...] Чи „його” гроші, чи ні – мені alles gut⁷⁶. Є умова, якої я дотримую і якої не дотримує він. Перед від’їздом я їм лишив одну статтю [...], але тепер не висилатиму нічого»⁷⁷.

Прочитавши нове число «Заграви», Донцов 7 липня писав дружині, Марії Донцовій, із Закопаного: «Жаль глядіти, що ті батяри зробили з „Загравою”. Але я й пальцем не рухну, нехай прийдуть до мене. Я ще раз написав їм картку з згадкою про пенсію⁷⁸ і ще раз написав, що статті є на Курковій»⁷⁹. Він був настільки занепокоєний редагуванням часопису за його відсутності, що в листі від 16 липня доручив Марії Донцовій особисто занести в друкарню замітку, що мала піти першою в рубриці «Новини»: «*Др. Д. Донцов* по півторамісячній відсутності вернув з Закопаного до Львова». «Се на те, – пояснював Донцов, – аби люде знали, що в межичасі я не відповідаю за всякі бздурства „Заграви”. Тільки нічого до сеї замітки не додавай: ані „редактор ‘Заграви’”, ані ніц»⁸⁰. Схоже, що Донцов турбувався про «алібі» в очах не лише читачів, а й польських органів безпеки. Загроза видворення ще зберігалася, і це спонукало до обережності. У листі до свого приятеля Михайла Гікавого він скаржився: «Мій рекурс ось вже сім місяців лежить в воевідстві, так що одного гарного ранку можуть і мене повідомити

⁷⁵ П. Мірчук. *Нарис історії ОУН*, с. 38–39; Олександр Дарованець [та ін.]. Примітки // Там само, с. 468. Переговори між УВО та офіційними представниками СРСР відбувались у другій половині 1923-го і першій половині 1924 року. Деякий час УВО отримувала фінансування від більшовиків через Петрушевича, але врешті-решт перемовини зайшли у глухий кут (докладніше див.: Олександр Зайцев. «Орієнтація на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) // *Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія*, ч. 2: *XX століття* / відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко. Одеса – Київ – Львів 1999, с. 501–502; його ж. *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії*. Київ 2013, с. 244–245; О. Дарованець [та ін.]. Примітки, с. 466, 468).

⁷⁶ Alles gut (нім.) – усе добре (тут у значенні «все одно»).

⁷⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 3849, оп. 1, спр. 16, арк. 118–119.

⁷⁸ Тобто платню.

⁷⁹ ЦДАВО, ф. 3849, оп. 1, спр. 16, арк. 128.

⁸⁰ Там само, арк. 131 зв.

про „неувзгленднене”. Але хай їм чорт, перебули царат, перебудемо і демократичну республіку»⁸¹.

Однак згадана замітка так і не з'явилася в «Заграві», оскільки її число за 15 липня виявилось останнім. Через понад 30 років Донцов згадував: «Редагований мною двотижневик „Заграва” Д. Паліїв, повернувшись зі своєї таємної подорожі до ССР, закрав, перейшовши майже зі всіма „загравістами” до націонал-демократів („Діло”), утворивши з ними разом УНДО»⁸². Насправді тут змішано події різного часу: «Заграва» перестала виходити в липні 1924 р., а Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) утворилося аж через рік. Найімовірніше, головною причиною закриття «Заграви» був брак коштів. У цьому контексті цікавими є свідчення Коновальця в його листі до Ярослава Чижана від 16 травня 1930 р. Він згадував, що коли остаточно розбилися надії більшовиків на світову революцію, вони припинили фінансову підтримку УВО. В результаті «Спілка [тобто УВО. – О. З.] опинилася в надзвичайно трагічному положенні. За большевицькі гроші вона розбудувала різні апарати, відтак мусила чимскорше ліквідувати. Ліквідація знов викликувала розчарування і депресію»⁸³.

Справді, Політбюро ЦК КП(б)У, як видно з його «Особливих папок», у квітні 1924 р. вирішило: «Пропозицію Коновальця та ін. (гр[упа] Петрушевича) про їх субсидювання відхилити, але з метою їх дальшого розкладу переговори під різними приводами відтягувати, запропонувавши їм надати наявні у них докладні відомості»⁸⁴. Іншими словами, керівників УВО водили за носа. Тому-то Паліїв та Индишевський повернулися зі своєї подорожі до СРСР ні з чим. Імовірно, саме з цієї причини, залишившись без коштів, Паліїв змушений був припинити видання «Заграви»⁸⁵.

Донцов був розчарований і розлючений. У листі до Гікавого від 12 серпня він нарікав: «„Загравці” про свою справу мало думають. [...] „Забув, не знав, спізнав ся, помилив ся” – чотири українські чесноти [...]. Індогентна компанія, якій зовсім не те в голові. Як щось вирішати, чи видаватимуть далі, чи як, напишу вам»⁸⁶. Однак видання так і не поновили.

⁸¹ BN, NTSz, ADD, t. V (mf. 82671), k. 40.

⁸² Дмитро Донцов. У перспективі пів століття // Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 10, с. 223.

⁸³ Цит. за: О. Дарованець [та ін.]. Примітки, с. 466.

⁸⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 40–40 зв. (оригінал російською). Процитовано у статті: О. Зайцев. «Орієнтація на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.), с. 502.

⁸⁵ Якщо ця гіпотеза правильна, то виходить, що Донцов деякий час публікував антирадянські статті за большевицькі гроші. Утім, вона ще потребує дальшої перевірки.

⁸⁶ BN, NTSz, ADD, t. V (mf. 82671), k. 40.

Незабаром УПНР розпочала заходи з формування єдиного фронту з іншими українськими партіями, насамперед з УНТП. Донцов відреагував на це розлогою статтею в листопадовій книжці «ЛНВ». Засудивши ідею єдиного фронту як корисну лише для угодівців і шкідливу для активістичних партій, він закінчив статтю своєрідним некрологом «Заграві». Він висловив жаль, що в Галичині так і не знайшлося нових людей, нової групи, яка б

роздерла «єдиний фронт» трусости і потурання угодівству і через голови партійних провідників повела за собою нарід. Спершу були надії, що сю ролю могла б відіграти «Заграва», але остання вже не існує. Яскрава її позиція викликала завелику «опозицію» зправа, зліва і зсередини, аби вона могла втриматися там, де шаблон є все, де політика є символом інтриги. Що ж до партії Н. Р., що повстала з групи «Заграви», то її еволюція пішла в напрямку не партійної ексклюзивності і самовистарчальності, лише в напрямку єдиного фронту з іншими партіями до трудовиків включно. [...] З ділеми: піти або з партіями, або понад партіями, ПНР вибрала перше, входячи як одно з звен до «єдиного фронту»⁸⁷.

Цим Донцов остаточно відмежувався від колишніх соратників із групи «Заграви». Врешті-решт в УПНР перемогла концепція об'єднання з національно-демократичними силами, яка в липні 1925 р. втілилася в заснуванні УНДО.

Тим часом історія із загрозою видворення скінчилася для Донцова більш-менш щасливо. Директор поліції у Львові, якому воевода доручив zorganizувати спостереження за діяльністю публіциста, 15 червня 1925 р. доповів, що «Дмитро Донцов [...] своєю поведінкою на тутешньому терені останнім часом не давав приводу для негативних спостережень. [...] Він належав до табору т. зв. „загравістів”, однак останнім часом значної участі в політичному житті не бере. З огляду на його теперішню поведінку не знаходжу перешкоди для надання йому дозволу на перебування в Польщі»⁸⁸.

Після цього Донцову, схоже, дали спокій. Справді, після невдалого досвіду з «Загравою» Донцов облишив амбіції політичного лідера і зосередився на інших ролях: редактора, публіциста, а головне – ідеолога нового націоналізму.

Коротке існування двотижневика «Заграва» за редакцією Донцова мало важливі наслідки і для націоналістичного руху, і для його головного ідеолога. Хоч спроба «загравістів» створити націоналістичну партію нового типу виявилася нетривалою і загалом невдалою, ця ідея згодом відродилася

⁸⁷ О. В. Єдинофронтowa метушня // *Літературно-науковий вістник* 11 (1923) 176. Те саме у виданні: Д. Донцов. *Вибрані твори*, т. 5: *Ідеологічна аналітика (1921–1932 рр.)*. Дрогобич – Львів 2015, с. 200–201.

⁸⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 220, арк. 2–2 зв.

у двох успішніших політичних проектах – нелегальної ОУН і легального Фронту національної єдності під проводом Паліїва. Донцов не приєднався до жодного з них – і не лише тому, як гадають деякі історики й мемуаристи, що мав складний характер і не вживався в жодній організації. Документи Львівського воєводського управління і його листування з польськими органами безпеки показують, що під загрозою видворення Донцов змушений був узяти на себе зобов'язання політичної лояльності, тому й утримувався від діяльності, яку згадані органи могли розглядати як «антидержавну». Однак досвід редагування «Заграви» мав для нього не лише неприємні наслідки. Саме в цей час Донцов позбувся решток демократичних поглядів, які ще були присутні в його творах попередніх років, і утвердився в ролі ідеолога авторитарного націоналізму, що його сучасники нерідко характеризували як «український фашизм». Політична стратегія, яку Донцов розробляв на сторінках часопису, згодом в узагальненому вигляді увійшла в його доктрину «чинного націоналізму», сформульовану в «Націоналізмі» (1926) та інших працях ідеолога, що вирішально вплинули на дальший розвиток українського націоналістичного руху.

Oleksandr Zaitsev

DMYTRO DONTSOV AND ZAHRAVA (1923–1924)

The journal *Zahrava* played an important role both for the history of Ukrainian nationalism, by initiating the separation of its most radical trend, and in the fate of the main ideologue of this trend, Dmytro Dontsov. The article deals with Dontsov's writings in his journal as well as with attempts by the special services of the USSR and Poland to use *Zahrava* for their own purposes. The threat of deportation and the pressure from the Polish police and military intelligence forced Dontsov to pledge his loyalty to the state and to avoid direct involvement in politics in his further activity. Since 1924, he took on the role of a public intellectual and became an ideologue of the new nationalism.

Key words: Dmytro Dontsov, journal *Zahrava*, Ukrainian nationalism, Ukrainian Party of National Work.